

La ramaderia pagesa als comtats catalans (segles IX-XI)

Antoni Riera Melis

Universitat de Barcelona

Introducció

La ramaderia, la caça, la pesca fluvial i la recol·lecció, activitats pobres i marginals a l'època romana, van esdevenir, durant l'alta edat mitjana, pràctiques corrents, de notable valor econòmic i de creixent prestigi social. Les forests i les pastures van perdre el caràcter de símbols de la natura salvatge i no antròpica que els havien atribuït els agrònoms llatins i es van convertir en autèntics llocs de producció; la pastoria es va transformar en un ofici qualificat, que exigia un ensinistrament no pas inferior al de les tasques mecàniques. Des del segle VI, el bosc habitat constituïa l'element característic del paisatge. Pertot arreu, excepte a les àrees d'alta muntanya, prosperava una forest, modificada per l'home, poblada de salvatgines, on pasturava també el bestiar brau, travessada per senderes, amb viles, esglésies rurals, castells, burgs i monestirs intercalats¹. Aquestes trasmudances palesen que s'anava gestant un nou sistema de producció i de consum, en el qual les activitats silvo-pastorals desenvolupaven un paper equiparable, si no superior, a les tasques agràries.

Des de la segona dècada del segle VIII, el procés de canvi d'estructures -d'abast occidental- va ser tragirat a la Península Ibèrica per un factor nou, la invasió islàmica. Al nord del Llobregat, la conquesta àrabo-berber, l'ofensiva carolíngia, la resposta andalusina, la revolta antifranca d'Aissó i les expedicions musulmanes subsegüents van accelerar, entre el 714 i el 861, la desvertebració de la xarxa urbana i de la infraestructura agrària, tot provocant-hi migracions, canvis en el poblament i modificacions del paisatge. La gent va tendir a abandonar les franges costaneres i les zones ben comunicades per concentrar-se en espais més segurs, les contrades muntanyoses i les forests. Contingents de població de les

1. Com han demostrat FUMAGALLI, 1987: 59-60 i 1992: 4-7 i 33-37. MONTANARI, 1979: 19-70. ORTALLI, 1997: 3-57. WICKHAM, 1985: 401-455.

planes, integrats per membres de totes les categories socials, es van instal·lar a les valls, aleshores poc poblades. Els nouvinguts es van assentar entre comunitats autòctones que, si més no a l'àrea pirinenca, conservaven encara vestigis tant d'una antiga propietat comunal de la terra com també d'una vella organització social de tipus clànic, en l'economia de les quals la ramaderia desenvolupava un paper més important que l'agricultura².

Els estudis més fiables³, poc precisos des del punt de vista quantitatiu, concorden a afirmar que, pels volts de l'any 1000, la població es distribuïa, als comtats catalans, de manera molt desigual. La densitat s'incrementava des de les planures litorals fins a les contrades muntanyenques. Per raons extraeconòmiques, les comunitats rurals maldaven, doncs, per obtenir petites collites de cereals secundaris i de verema a les terres altes i fredes, més adients per a una explotació ramadera que agrària, mentre que la manca de mà d'obra provocava, a les baixes i càlides, un avenç dels prats i dels matolls a càrrec dels sementers i de les vinyes heretats de l'antiguitat. La situació, tanmateix, ja havia començat a canviar per tal com, del 900 ençà, un conjunt de fronts colonitzadors avançaven, amb ritmes diversos, per les depressions prelitoral i central. Cent cinquanta anys després, la frontera efectiva entre els comtats catalans i al-Andalus passaria ja per Tamarit, Agramunt, Camarasa i Àger.

La diversificació dels espais del bestiar

La ramaderia, durant l'alta edat mitjana, va constituir un sector econòmic decisiu tant a les àrees muntanyoses de rereguarda com a les planes frontereres. En el procés de colonització de les terres noves, l'activitat capdavantera va ser el pasturatge, que exigia una infraestructura força més lleugera que el conreu i era menys vulnerable davant dels atacs andalusins.

Arreu preponderava, aleshores, el bestiar brau; les raberes herbejaven gairebé tot l'any a l'aire lliure. Les seves necessitats alimentàries eren cobertes, en primer lloc, pels prats i les pastures naturals, que aleshores -com ja s'ha exposat- prosperaven tant a les àrees de muntanya com a les planures. La forest constituïa la segona font d'aliment per al bestiar, per tal com les baies, la fronda i les arrels del sotabosc complementaven de manera adient l'herba de les prades. A la Catalunya Vella, on les planures coexisteixen amb les muntanyes, ja es devia donar, a l'alta edat mitjana, una clisèrie força àmplia, que aniria des del paisatge mediterrani fins a l'alpi. Aquesta diversitat de vegetació, en la mesura que afavoria la complementarietat de les pastures, hi facilitaria el desenvolupament ramader.

2. RIU, 1981: 195-196. FELIU, 1999a: 378 i 1999b: 656.

3. BONNASSIE, 1975: I, 86-91. FELIU, 1999a: 361-392.

Totes les explotacions, des de les grans propietats fins als masos, disposaven sistemàticament de glevers i, fins i tot, de boscos. La regeneració dels erms, tanmateix, era més ràpida, per raons climàtiques, a les terres altes que a les planures, on els ramats pasturaven tant als ermots particulars, espargits pertot arreu, com a les amples entremèdies, les franges d'herbeis comunals que delimitaven els termes de les viles.

Durant el segle IX i la primera meitat del X, els prats, les terrelles i -com es veurà més endavant- els guarets i els rostolls van garantir a les famílies camperoles una àmplia autonomia ramadera. Quan les pastures privades i comunals no bastaven, els pagesos, especialment els no integrats en la gran propietat nobiliària o eclesiàstica, encaminaven el bestiar cap als avinents erms fiscals, on els agents locals de l'Administració els deixaven herbejar lliurement⁴ a canvi d'un impost específic, el *pascuarium*⁵. Fins ben entrat el segle X, aquesta taxa degué ser poc rendible, per tal com el dèficit d'herba de la majoria del pagesos era escàs i l'extensió del fisc⁶ en dificultava un control efectiu per part de les autoritats. La facilitat amb què els emperadors carolingis van transferir a les catedrals catalanes, en el moment de la consagració, una part del pasquer⁷ sembla reforçar també la versenmblaça de l'esmentada hipòtesi. Els senyors, als patrimonis dels quals les terres broixes superaven els sementers, ateniien favorablement, en aquesta primera etapa, les demandes de pastura dels seus pagesos, conscients que aquesta dependència accentuava el seu control sobre les economies familiars camperoles.

Del 950 ençà, l'avenç gradual de l'àrea rompada, l'alça subsegüent de la demanda de bestiar gros per tirar l'arada, l'ampliació de l'espai controlat pels senyors i la patrimonialització del fisc carolingi per part de les famílies comtals⁸ desencadenen, en canvi, un procés de revalorització dels ermassos, que culminarà els segles XII i XIII. A mesura que l'herba comença a curtejar, els grans propietaris de ramats, cadascun al seu ritme, fiten els respectius prats i boscos, els sotmeten a un control cada cop més efectiu, hi defineixen la pastura promíscua, hi reserven espais específics per a cada mena de bestiar i en tanquen les àrees millors al bestiar aliè, tot creant així les primeres deveses⁹.

4. D'acord amb una normativa que arrencava de les capitulars carolíngies de la primera meitat del segle IX: ALART, 1874: I, 19. ABADAL, 1952: II-2, 422-424.

5. Del qual estaven dispensats, per una concessió específica de Carles el Calb, els habitants del comtat de Barcelona (ABADAL, 1952: II-2, 422-424).

6. Que s'estenia pertot arreu, tant a les àrees de reraguarda com a les terres de colonització, pel fet que totes les terres verges, segons el vell dret romà, pertanyien al sobirà: BONNASSIE, 1975: I, 144-153.

7. ABADAL, 1952: II-1, XVI-XIX. MARTÍ, 1997: docs. 9, 14, 22, 25 i 32. FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 265.

8. Procés ben analitzat per BONNASSIE, 1975: I, 165-166 i 209-214.

9. Integrades per herbassars densos i tendres, on paixien els cavalls i els bous, com el que posseïa el bisbe d'Urgell, pels volts del 1050, a Sanatija (BONNASSIE, 1975: I, 470), o per rouredes i alzinars, reservades als porcs, com la *defensa glandiferis* documentada, des del 966, a la castellanía de Sant Llorenç, al comtat d'Osona (*Ibidem*).

Els petits i mitjans propietaris, després de racionalitzar l'explotació d'uns comunals rosegats per les rompudes, van acudir als poders públics a la recerca d'espais complementaris per als seus ramats. D'entrada, intentaven obtenir-los gratuïtament¹⁰, cosa que només van aconseguir, tanmateix, en algunes àrees de frontera de gran valor estratègic, a les franqueses¹¹. A rereguarda, l'accés dels folcs pagesos als erms fiscals va implicar gairebé sempre contrapartides econòmiques¹². Les exigències comtals va induir moltes comunitats pageses a assajar una altra via de sortida per a la demanda de pastures, els contractes de conlloc, tot oferint a les viles o senyories confrontant una explotació conjunta dels respectius erms. La concurrència d'interessos entorn als herbeis va generar nombrosos conflictes, les col·lectivitats camperoles van pledejar sovint amb els grans propietaris i entre elles mateixes pels respectius drets de pastura. Els comtes i els seus agents, per tal d'incrementar els ingressos, tendien a confondre els broixos comunals amb els fiscals, obligant els pagesos a esmerçar recursos en la defensa dels seus antics drets col·lectius¹³. En altres casos, la causa del conflicte eren els termenals¹⁴ o els accessos als erms¹⁵. Pertot arreu, els prats, els pasturatges i els boscos privats canviaven sovint de mans, entre membres de condició social molt diversa.

Els plantejaments extensius, vigents fins a la darrereria del segle X a la majoria de les explotacions catalanes, garantien també als folcats espais complementaris dintre de l'àrea rompuda. A les contrades més fèrtils, hom practicava la rotació biennal. El pagès, cada any, hi deixava, doncs, sense sembrar la meitat dels camps, on el repòs de la terra permetia la formació d'un herbei, i segava alt, a més, els cereals. El restabliment de l'equilibri bioquímic del sòl, a les terres primes o seques, era força més lent i obligava els conreadors a allargar-hi els guarets: els camps, després de cada sembrada, restaven rònecs durant dos o tres

10. ALART, 1874: I, 19 (1027, Aja i Pallarols).

11. Berenguer Ramon I va confirmar als habitants del comtat de Barcelona, el 1025, l'ús lliure i gratuït de les pastures, boscos i aigües fiscals (ALART, 1874: I, 19 i 30. FONT RIUS, 1969: II, 592-594. FELIU; SALRACH, 1999: I, doc. 168). Per a l'abast de les franqueses concedides a alguns districtes del Vallès i del Penedès, vegeu BONNASSIE, 1975: I, 311-316 i FELIU, 1999b: 663-664.

12. El 1030, el homes d'Osseja, van adquirir de Guifré II de Cerdanya, per 500 sous, un bosc i una calma situats prop de la vila: ALART, 1874: I, 31. MARTÍ, 1926: I, 146.

13. Ramon Borrell i Ermessenda van reconèixer, el 1013, que el prat que havien venut, setze anys abans a un matrimoni a Vilalba, al Vallès, pertanyia als veïns de l'esmentada localitat; els quals, per recuperar-lo, van haver d'entregar, tanmateix, trenta moltons *obtimos et pinguisimos* als comtes i trenta ovelles *pinguias* als desposseïts: FELIU; SALRACH, 1999: I, docs. 31 i 105.

14. ALART, 1874: I, 30. ALART, 1880: 49. MARTÍ, 1926: I, 142-145 i II, 473-475 (1027, Aja i Pallerols).

15. Els habitants de la *villula* de Cornellà, el maig de 1001, van obtenir del jutge Auruç una sentència que obligava dos terratinents, Pere i Enric, a reobrir els camins que portaven als prats i pastures de la marina (ACB, Liber Antiquitatum, IV, doc. 100; cit. FERNÁNDEZ TRABAL, 1989: 200). VILAGINÉS, 2001: 66-68 ha documentat conflictes semblants al Vallès.

anys. Els guarets i els rostolls s'obrien al bestiar, que desmuntava el tapís vegetal, removia superficialment la terra i la femava amb llurs dejeccions.

Si l'ampliació dels conreus a càrrec dels comunals va incrementar, des de la darrerria del segle X, la superfície dels guarets i dels rostolls, un afany incipient per incrementar la producció de cereals va tendir a escurçar els períodes de regeneració bioquímica dels sòls, retallant-ne cronològicament l'explotació ramadera. Les comunitats rurals, per compensar aquesta reducció, procurarien racionalitzar la pastura en les terres rompudes vacants i les obririen, malgrat la seva condició de béns privats, al bestiar de tots els veïns.

Ben prest, el creixement del ramat no va poder ser atès, emperò, amb solucions quantitatives i va exigir l'adopció de noves tècniques. A les contrades on l'àrea rompuda, per pressió demogràfica, havia avançat més de pressa, els propietaris van haver d'incrementar la productivitat dels prats, passant dels naturals als artificials. La forma més assequible d'obtenir fenc per a l'hivern consistia a regar les praderies i segar-ne periòdicament l'herba. Aquesta pràctica, documentada al Pallars des del segle IX¹⁶, es va expandir ràpidament arreu de Catalunya, com a conseqüència dels progressos de la hidràulica. A les contrades pirinenques, una part del cabdal de rierols i torrents, abans del 1020, era destinada al regatge dels prats de dall¹⁷, com es desprèn de les donacions o compres específiques d'aigua. Les parcel·les de farratge, aleshores, vorejaven també els recs de la vall baixa del Llobregat, mentre que al Vallès les *peciunculas de prado*, els petits closos d'herba conreada, prosperaven aigües avall de les rescloses dels molins¹⁸.

La innovació més notable és, emperò, la multiplicació dels *ferregenales*, terme amb què, a l'alta edat mitjana, eren designats uns espais que presentaven un seguit de trets comuns que els distingien dels altres tipus de parcel·les: petits closos irrigats, destinats a la producció de farratge, situats prop de les habitacions i dels estables. Malgrat trobar-se ben documentats arreu dels comtats¹⁹, els farraginals assolien la màxima densitat a la perifèria de les ciutats. L'expansió dels conreus degué provocar l'estabulació gradual de la ramaderia major a les àrees més poblades, on el fenc va anar substituint la pastura en l'alimentació del bestiar de treball. Respecte a la natura d'aquest primer farratge, no en sabem res: es probable que consistís en cereals secundaris, ja que un document quelcom posterior, del 1145, esmenta un freginal sembrat d'ordi²⁰.

16. ABADAL, 1955: I, 51.

17. Dels *prata defesa i plantata*, esmentats en un document cerdà del 1023: JUNYENT, 1992: doc. 75.

18. BONNASSIE, 1975: I, 470-471. RIUS, 1946: II, docs. 388 i 572. VILAGINÉS, 2001: 98.

19. Des d'Ossona (UDINA, 1984: 152 i 232. RIU, 1995: 114), al Vallès (RIUS, 1946: I, doc. 25. VILAGINÉS, 2001: 37-38) i a la Segarra (SANGÉS, 1980: doc. 32, p. 249).

20. *Decem ferregenales in quibus unusquisque vestrum possit seminare quartariam .I. ordeï*: RIUS, 1946: III, doc. 960.

Els escamots pagesos

En els heterogenis àmbits esmentats anteriorment, hi pasturava bestiar estant també força divers, que es pot classificar, tanmateix, en dos grups, d'acord amb la funció econòmica desenvolupada pels respectius propietaris: les guardes dels pagesos, dels aloers i els maseters, que treballaven directament la terra, i els ramats dels senyors, de tots aquells qui exercien tasques qualificades i, en conseqüència, vivien de rendes. Calibrar la magnitud i la composició de les esmentades raberes no és una tasca fàcil, ja que la documentació disponible és minsa i poc expressiva. Els pergamins dels segles IX a XI reflecteixen, sobretot, transferències d'immobles, gairebé mai d'animals. L'historiador, tanmateix, pot obtenir informació parcial d'un ampli conjunt de fonts: testaments, compra-ventes, establiments, donacions i, fins i tot, dotatives d'esglésies. Les referències escrites sobre el bestiar acostumen a ser genèriques i, quan n'és precisat el nombre, aquest gairebé sempre només inclou una part del ramat²¹; per aquest motiu no convé prendre'l com l'expressió precisa de la magnitud de les cabanyes, sinó com un mer indicador, com un mínim.

A totes les explotacions, fins i tot a les més petites, hi havia bestiar; l'abundància i accessibilitat dels erms, si més no fins a la darrera del segle X, en va facilitar la mantenició. Cap família camperola no podia viure, aleshores, exclusivament de l'agricultura, atès que dels animals obtenien aliments (carn i formatge), força de tracció per a l'arada i el transport, matèries primeres bàsiques (llana i cuirs) i adob per als horts. Els camperols, durant l'etapa inicial de l'edat mitjana, van produir poca documentació, cosa que dificulta l'anàlisi dels seus esbarts. Hom disposa sols de dades disperses, la representativitat de les quals s'ha de deduir de la concordança recíproca.

Quadre 1

Llegats en bestiar als testaments de pagesos pobres

Any	Testador	Localitat	bous	vaques	mulos	ases	someres	ovelles	cabres	porcs	gallines
1012	Alba ²²	Serrateix						1	2		
1034	Adalbert ²³	Barcelona				1		3		>3	
1037	Osbert ²⁴				0,5	1				1	
1040	Sañç ²⁵	Barcelona						3			
1040	Truitelda ²⁶	Sant Boi	1				1	3		2	1
1054	Guítard ²⁷		1	1			2	20		>4	
<i>Totals</i>			2	1	0,5	2	3	30	2	>10	1
Mitjanes			0,33	0,16	0,08	0,33	0,5	5	0,33	>1,6	0,16

21. Als testaments, la font més expressiva, només apareixen esmentats específicament els caps de bestiar sostrets a l'hereu principal, els animals llegats a parents, amics o institucions eclesiaàstiques.

22. UDINA, 1984: doc. 92.

23. FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 234.

24. RIUS, 1946: II, doc. 547.

25. FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 288.

26. FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 278.

27. RIUS, 1946: II, doc. 602.

La pagesia, durant l'alta edat mitjana, no era, tanmateix, un estament social homogeni, arran d'un procés de jerarquització interna s'havia format una estreta capa de terratgers acomodats, ben visible del 950 ençà. Aquesta elit pagesa, que, tot i la seva notable solvència econòmica, no havia deixat el conreu dels camps pel maneig de les armes, disposava de diverses explotacions, tant en plena propietat com en usdefruit²⁸, d'un utilatge agrari, una vaixela i un aixovar amplis, d'un equipament militar incomplet però d'un valor considerable i, fins i tot, d'un cavall. Per tal com la magnitud del patrimoni i el nombre dels hereus els obligaven a preparar amb cura la successió, avui resulta més fàcil i rendible analitzar la cabanya dels pagesos "grassos" que la dels "menuts".

Quadre 2
Llegats en bestiar als testaments de pagesos benestants

Any	Testador	Localitat	cavalls	eugues	bous	vaques	vedells	muls	ases	someres	ovelles	cabres	porcs	aviram
990	Igiga ²⁹	Les Planes	1		3	4	3				24		15	
996	Guitard ³⁰	Diòc Urgell				3	1		1		10		3	
998	Avierna ³¹	Girona				4	3		1		50			
1007	Volenda ³²	Reixac					1				14	8	2 gallines	
1013	Cristià ³³	Barcelona	1			2								
1017	Tresorer ³⁴	Barcelona	2		8	2								
1018	Seniofred ³⁵					6	2				n.e.		n.e.	
1032	Gualter ³⁶	Olèrdola	1	4	2					1	n.e.	n.e.	n.e.	
1040	Esclúa ³⁷	Barcelona	2	2	2	1								
1044	Isarn ³⁸		2	1	2	1				1	n.e.	n.e.	n.e.	
1044	Adelaida ³⁹	Montmagastre						1		1	n.e.	n.e.	n.e.	
1047	G.Sendred ⁴⁰				3	3	2			1	n.e.	n.e.	n.e.	
1048	Esteve ⁴¹			1	1,5	1	1		1		>32	n.e.		2 oques
Totals			6	5	23,5	30	13	2	3	4	>130	26		
Mitjanes			0,46	0,38	1,8	2,3	1	0,1	0,2	0,3	>26			

28. A Oliana, un tinent, que disposava, a més, d'alous, menava quaranta-vuit parcel·les del patrimoni del capítol d'Urgell: BONNASSIE, 1975: I, 305.

29. RIUS, 1946: I, doc. 258.

30. BARAUT, 1980: doc. 247.

31. UDINA, 1984: doc. 52.

32. UDINA, 1984: doc. 73.

33. FELIU; SALRACH, 1999: I, doc. 108.

34. FELIU; SALRACH, 1999: I, doc. 125.

35. RIUS, 1946: II, doc. 468.

36. FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 217.

37. FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 280.

38. BARAUT, 1982: doc. 577.

39. FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 315.

40. RIUS, 1946: II, doc. 590.

41. BARAUT, 1982: doc. 622.

De les fonts documentals directes es desprèn, doncs, que la ramaderia pagesa, a l'alta edat mitjana, estava constituïda bàsicament per ovins i suïds. El bestiar gros, molt exigent en pastura, hi era, en canvi, escàs i estava representat pels bovins i, força menys sovint, pels equins secundaris. El bestiar d'un petit propietari o d'un masiàire menut consistiria en un bou o un ase, unes vuit ovelles, uns quatre porcs i un petit contingent d'aviram. Cadascun d'aquests animals desenvolupava, en l'economia de les famílies pageses, una funció específica. La cabanya normal dels pagesos benestants constaria, en canvi, d'un cavall o una euga, de dos bous, dues vaques, un vedell, un ase o una somera, de més de cinquanta ovelles i més de trenta porcs. En ambdós casos, el bestiar es trobava estretament articulat a les tasques agràries.

De les ovelles s'obtenien alguns productes bàsics com la llana, amb què les dones camperoles fabricaven els draps i les flassades, i la llet, que es destinava bàsicament a l'elaboració de formatge, un aliment més fàcil de conservar, transportar i emmagatzemar. Només quan els anys en reduïen la productivitat, els camperols pobres destinaven els animals al sacrifici⁴². La famílies de pagesos benestants, en canvi, ja havien integrat, pel fet de disposar d'un esbart més gros, els anyells a les seves dietes festives. Ovelles i xais, un cop escorxats, fornien un altre producte important, la pell, que s'utilitzava per a confeccionar les peces de vestir, ja que la fabricació de pergamí estava circumscrita aleshores als monestirs. Com a conseqüència de la seva abundància i acceptació generalitzada, els ovins no sols van esdevenir -com veurem més endavant- un dels components ordinaris dels censos en espècie, sinó que van ser utilitzats, fins i tot, com a substitutiu de la moneda metàl·lica: tant per a efectuar pagaments⁴³ com per a establir el valor d'algunes rendes senyorials⁴⁴. El nombre de cabres, en canvi, sembla que no va ser gaire alt, si s'ha de jutjar per les seves escadusseres referències documentals⁴⁵. En una època en què abundaven els erms, el principal avantatge dels caprins sobre els ovins, ser menys exigent quant a la qualitat de la pastura, no devia compensar el seu inconvenient, que no produïa llana. Només a les àrees més seques i pobres, la cria de la cabra degué assolir una certa importància.

Per al pagès, menut o gras, el porc va constituir, a l'alta edat mitjana, una font important, si no la principal, de proteïnes. Del súid només n'obtenia carn i greix, dos productes importants en la dieta camperola. Les porcades, durant una bona

42. MONTANARI, 1979: 245.

43. Els veïns de Vilalba, al Vallès, per recuperar un prat comunal que el comte de Barcelona havia venut a un matrimoni, van haver de pagar, el 1013, trenta moltons *obtimos et pinguisimos* a Ramon Borrell i trenta ovelles *pinguias* als desposseïts: FELIU; SALRACH, 1999: I, doc. 105.

44. Les dues conreadores d'un mas, el 1071, es comprometen a pagar cada any al seu senyor, la comunitat de Sant Joan de les Abadeses, un cens de cera *valentem multuno optimo*: FELIU; SALRACH, 1999: III, doc. 765.

45. Sesemir, el 949, va donar a l'església de Santa Creu de Cervelló un alou amb les setze cabres que hi tenia: RIU, 1995: 115.

part de l'any, pasturaven a l'aire lliure, alimentant-se de baies, herbes i arrels; per això, els boscatges de fagàcies tenien tant d'interès per a les comunitats rurals⁴⁶ i el temps de les glans constituïa una estació important dintre del calendari laboral. Durant la seva llarga estada als alzinars o a les rouredes, moltes truges eren fecundades per senglars, cosa que condicionava l'aspecte de la garrinada, força diferent del de les actuals. Els bacons, a l'alta edat mitjana, tenien les orelles curtes i erectes; el cap, gros i llarg, acabava amb un musell puntegut, del qual despuntaven els ullals; les cames eren llargues i subtils i el color, sovint negre⁴⁷. A l'entrada de l'hivern, la porcada era reconduïda a casa per seleccionar-ne els animals destinats a la matança; la resta eren reclosos a la soll, on pasaven un curt període d'establació, consumint tota mena de deixalles, herba o segó. Cada any, poc abans de Nadal, les famílies pageses estrenyien les seves relacions mitjançant la matança del porc i la preparació de les salaons i dels embotits, dos productes que en permetien un consum esglaonat al llarg del temps.

La presència del bestiar gros a les petites explotacions, per la seva exigència de pastures i alt valor, va quedar reduïda a la mínima expressió, a dos bous mansos, en el millor dels casos; a un sol animal, molt sovint, o a cap, fins i tot. Els bovins s'utilitzaven principalment per a tirar l'arada, la tasca agrària primordial: les terres de conreu, des de la segona meitat del segle X, s'amiden en "bovades", la superfície que podia llaurar un coble de bous en un dia⁴⁸. Quan arribava el temps de guaretar i de sembrar, els pagesos més pobres havien de llogar, doncs, un parell de bovins i aquells qui disposaven de mig o d'un animal s'associaven amb algun parent o vorà, mitjançant contractes de conlloga⁴⁹. Només els propietaris d'una encoblada de semovents no tenien problemes per a girar la terra.

A les explotacions intermèdies, un contingent d'uns sis bovins permetia, en canvi, al propietari o masover atendre puntualment totes les feines del camp, dedicar una vaca a la recia, apariant-la amb un dels braus dels senyors, llogar i, fins i tot, vendre algun animal als pagesos menuts⁵⁰. La benevolència amb què tractaven aquestes bèsties ha quedat reflectida en l'afany d'individualitzar-les, especificant-ne el color del pèl o atribuint-los noms propis⁵¹. Mentre que els qualificatius cromàtics dels bous són *mascarell*, *sabandonò*, *bragado* o *moreno*⁵²,

46. Apareixen documentades específicament, a la darrereria del segle X, a Pertegaz, Sant Celoni, Caldes i Sentmenat: RIUS, 1946: I, doc 162 i 214. FELIU; SALRACH, 1999: docs. 103 i 106.

47. MONTANARI, 1979: 237.

48. Al 1047, Bernat Sunifred i la seva muller Guilda van empenyorar a Oliba Miró, *bovades III de terra*, que tenien a Sant Martí de Provençals: FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 338, (1047).

49. BERTRAN, 1986: 225.

50. Un matrimoni de l'Alta Ribagorça, Enard i Sança, va aconseguir de forjar, entre 1010 i 1020, un important patrimoni fundiari, a la rodalia de Cerler, a l'Alta Ribagorça, pagant totes les compres de petites peces de terra amb bestiar gros: MARTÍN DUQUE, 1965: docs. 37, 38, 41, 42, 48, 59, 66, 70 i 86.

51. Qüestió analitzada per BALARI, 1964: II, 647-649.

52. FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 280. RIUS, 1946: II, doc. 590.

a les vaques els correponen *merchorina*, *arabona* i *marzola*⁵³. Guillem Sendred, el 1047, designava amb els noms de Fosca i Venrella dues de les seves vaques, amb les quals devia tenir un contacte força continuat⁵⁴. En aquestes circumstàncies, els pagesos, fins i tot els benestants, per renovar periòdicament els bous depenien dels grans propietaris, els únics que posseïen braus reproductors.

Per a la majoria de les famílies pageses, l'adquisició d'un bou, el preu del qual es situava, al segle X, pel volts del set sous⁵⁵, implicava la renúncia definitiva a una part del patrimoni. Força vendes de terres efectuades per petits aloers a senyors, pel fet de ser pagades amb bestiar gros, haurien de ser interpretades com a compres d'animals de tir⁵⁶. L'escassetat d'animals de feina, pel fet de generar un dèficit aratori i una manca d'adobs, obligava els pagesos menuts a allargar els guarets en les seves explotacions i en reduïa, per tant, la productivitat; en aquestes explotacions on, per pressió demogràfica, aquesta sortida no era possible, la terra, sobreexplotada, esdevenia prest estèril. La insuficiència de la cabanya només provocava, doncs, seqüeles negatives. Els conradors devien cuidar amb diligència el seu bestiar gros, tot reservant-li les millors pastures, en les èpoques d'atur estacional, i el poc fenc que podien dallar a les praderies regades i als farraginars, si en disposaven, durant els períodes de feina, quan els mantenien establats.

En algunes petites explotacions, el bestiar gros era representat exclusivament per un ase o una somera, bèsties que, malgrat ser força més adients per a la sella o el transport, també es destinaven a l'arada. La principal diferència qualitativa entre la cabanya dels pagesos benestants i la dels menuts consistia, tanmateix, en la presència sovintejada del cavall, un autèntic article de luxe que només devia utilitzar-se com a animal de sella i per a la guerra, l'adquisició del qual implicava també, en la majoria de casos, la renúncia a una part del patrimoni immobiliari⁵⁷. En aquest nivell social, només els homes utilitzarien el cavall per a desplaçar-se; les dones i els infants viatjarien en ases, someres o muls, força més lents i assequibles. La propietat d'un cavall, si més no entre els pagesos benestants que vivien a la rodalia o dintre d'un recinte urbà, solia implicar la disposi-

53. RIUS, 1946: I, doc. 258 i II, doc. 590. FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 280.

54. *Vaca .I. que dicunt Fosca...vaca .I. cum vitulo suo, que dicunt Venrella*: RIUS, 1946: II, doc. 590.

55. ABADAL, 1969: 407, nota 95. BERTRAN, 1986: 227.

56. Mancó i Teoderic, el 839, venen a la comunitat de Gerri de la Sal, al Pallars, una peça de terra i l'era de Corts-Castell per un bou mansuet, una vaca vedellera i deu modis de blat.(ABADAL, 1955: doc. 16, p. 288-289); els venedors s'asseguren, doncs, una junta per a l'arada i la possibilitat d'un vedell. Algunes dècades després, el 856, un altre petit propietari del Pallars ven a la comunitat d'Alaó una vinya de què disposava al lloc d'Arcs, per una vaca negra i el seu vedell (ABADAL, 1955: doc. 51, p. 311). Vegeu també *supra*, nota 52.

57. Moltes vendes d'alous per part de matrimonis de camperols benestants cobrades amb equins són, en realitat, compres de cavalls o d'eugues: UDINA, 1941 o 1951, doc. 113. BARAUT, 1980: doc. 237. MARTÍ, 1997: doc. 248.

ció de farraginars⁵⁸, atès que l'animal, molt exigent pel que fa al past, es devia mantenir, en aquests indrets, sistemàticament estabulant.

A totes les llars pageses hi havia petita ramaderia domèstica, integrada per gallines, oques, ànecs, conills i abelles, animals que pel seu escàs valor gairebé no són esmentats de manera específica a la documentació de l'alta edat mitjana⁵⁹. Tant la carn de volàtil com els ous constituïen, aleshores, dos aliments molt apreciats, com es desprèn dels fets que els senyors els incloguessin sistemàticament en els censos; els pagesos els reservaven per als malalts i les parteres o per als àpats festius. Els ruscos garantien l'abastament de dos productes aleshores també força prestigiats, la mel, l'únic edulcorant disponible, i la cera, destinada a la il·luminació de les esglésies i de les cases nobles. Atès que l'extensió dels erms afavoria la instal·lació d'arnes i permetia complementar-ne la producció amb la dels esbarts salvatges, el consum pagès de mel, producte que, al revés de la cera, no figura en les rendes senyorial, degué ser considerable.

Les sostraccions senyorial i fiscals

Els ramats dels pagesos estaven sotmesos a diverses menes de sostracció, tant privades com públiques, que en reduïen periòdicament la magnitud. La principal punció específica era, sens dubte, la renda senyorial. Estudiar l'impacte de les prestacions en espècie sobre les armades dels tinents constitueix, emperò, un problema complex, per tal com les famílies nobiliàries de l'alta edat mitjana no van conservar els seus arxius amb una sol·licitud palescud a la de les institucions eclesiàstiques. Aquesta descurança ens obliga a rastrejar-la a partir de l'abundant documentació clerical. En els censos en espècie exigits pels cedents de terres als pagesos no acostuma a faltar un parell de gallines⁶⁰ o un xai⁶¹. Com a conseqüència de l'elevat consum de candeles i ciris que generava la litúrgia, algunes catedrals, especialment la d'Urgell, també van exigir sovint als seus tinents una quantitat determinada de cera⁶².

El bestiar, durant l'alta edat mitjana, ja va ser sotmès també a càrregues públiques específiques, la magnitud relativa de les quals era inversament proporcional al nivell de riquesa del contribuent. La fiscalitat medieval no era progressiva, ja que les exempcions i l'evasió fiscals s'incrementaven a mesura que augmentava el patrimoni i les rendes, el poder, del tributant.

58. Com es desprèn del testament del barceloní Tresorer: FELIU; SALRACH, 1999: I, doc. 125.

59. Truitelda, de Barcelona, el 1040, va llegar a la seva filla, entre d'altre bestiar petit, una gallina (FELIU; SALRACH, 1999: II, doc. 278). Adalbert, per aquesta mateixa època, distribueix entre els seus hereus dues oques i un coniller (*conillario*) (RIU, 1995: 114).

60. RIUS, 1946: I, doc. 235 i II, docs. 403, 420.

61. RIUS, 1946: I, docs. 34 i 50.

62. BARAUT, 1980: docs. 248, 280, 284, 293, 294 i 308. BARAUT, 1981: docs. 329 i 370.

La monarquia carolíngia va mantenir alguns dels impostos creats a l'Antiguitat tardana, la recaptació dels quals corresponia als comtes: De moltes d'aquestes càrregues públiques (*censum, tributum*), en desconeixem, emperò, la magnitud, la distribució social i la forma de cobrament. Damunt la ramaderia, excepte a les àrees frontereres de gran interès estratègic, gravitaven dos tributs específics: el *pasquarium*, la compensació -ja esmentada- que exigien els administradors dels erms fiscals per a autoritzar-hi l'entrada de bestiar, i el *raficum*, una taxa que en gravava la circulació. Ambdós tributs, pel fet d'afectar exclusivament els folcs que havien franquejat els límits dels prats particulars o comunals, penalitzaven, doncs, els decalatges entre la magnitud de la cabanya i la disponibilitat de pastura a nivell de cada explotació.

L'Església, a canvi dels seus serveis espirituals i assistencials, va continuar exigint també compensacions econòmiques. La font més expressiva per a analitzar la punició clerical són, sens dubte, les consagracions d'esglésies. En aquests documents -ben representats en tots els arxius diocesans de la Catalunya Vella- es sol establir la part que es reserva el bisbe del delme i de les primícies que el titular recaptarà dels feligresos; aquesta transferència de recursos adopta la forma d'un cens que el rector ha de pagar anualment en espècie a la Mitra, com si d'un pagès depenent es tractés. Obre la sèrie un dels documents més importants i contravertits de l'alta edat mitjana catalana, l'acta de dotació de la catedral d'Urgell⁶³, la informació de la qual cobreix el període comprès entre el 850 i el 1050 aproximadament⁶⁴. El bisbe, aleshores, percebia anualment de les esglésies de la diòcesis un total de sis-centes set *pernes*, tres moltons i quatre capons. Encara que la font no ho especifica, la majoria de les *pernes* devien correspondre a porcs. Aquesta càrrega es distribuïa de manera força desigual entre les diferents circumscripcions que integraven el bisbat: així, mentre que cada parròquia aportava cinc pernills, al comtat de la Cerdanya, i quatre, als comtats d'Urgell i de Berga, la contribució mitjana només era de 3,4 pernills, a la Vall de Lord, i de 2,9, a la Baixa Ribagorça i a la marca d'Urgell⁶⁵. La salaó permetia, doncs, a les carns més nobles del porc efectuar uns desplaçaments espacials i socials considerables. De les dotaties de les esglésies es desprèn, en canvi, que, cada any, arribava a la Seu d'Urgell un important contingent d'ovins. Els rectors de Santa Maria d'Olvan i Sant Salvador de Mata, des del 899, lliuraven anualment, *in servitio episcopatus*, dos anyells cadascun⁶⁶; el de Sant Julià de Canalda, del 900 ençà, un moltó⁶⁷; i els de Sant Víctor d'Òrria⁶⁸, Sant Andreu de Sagàs i Sant Martí de Biure, des del

63. BARAUT, 1978: doc. 3.

64. BARAUT, 1984-1985: 517-525.

65. BERTRAN, 1986: 220-221.

66. RIU, 1995: 113.

67. BARAUT, 1978: doc. 13.

68. MARTÍ, 1926: II, doc. 2, p. 470. BARAUT, 1978: doc. 15.

903, dos anyells, respectivament⁶⁹. La Mitra recaptava, del 907 ençà, un moltó a Sant Pau de Casserres i un xai a Sant Martí de Puigreig⁷⁰.

Bibliografia

ABADAL, R. d' (1952). "Els diplomes carolingis a Catalunya". Dins: *Catalunya Carolingia*. II-2, vols., Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- (1955). "Els comtats de Pallars i Ribagorça". Dins: *Catalunya Carolingia*. III-1, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- (1969). "Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà". Dins: *Dels visigots als catalans*. Vol. I, Barcelona: Edicions 62.

ALART, B.J. (1874). *Privilèges et titres relatives aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne depuis le XIe siècle jusqu'à l'an 1660*. Perpinyà: Charles Latrobe.

- (1880). *Cartulaire Roussillonnais*. Perpinyà: Ch. Latrobe.

BALARI, J. (1964). *Orígenes Históricos de Cataluña*. Sant Cugat del Vallès: Instituto Internacional de Cultura Románica.

BARAUT, C. (1978). "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (Segles IX-XII)". *Urgellia*, núm. 1.

- (1980). "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia*, núm. 3.

- (1981). "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia*, núm. 4.

- (1982). "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell". *Urgellia*, núm. 5.

- (1984-85). "La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell". *Urgellia*, núm. 7.

BERTRAN, P. (1986). "Notes sobre la ramaderia a la Catalunya Nord-occidental (segles IX-XI)". *Ilerda*, XLVII.

BONNASSIE, P. (1975). *La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle. Croissance et mutation d'une société*. Toulouse: Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail.

FELIU, G. (1999a). "La població". Dins: Jover, J.M. (dir.). *Historia de España Menéndez Pidal*. Vol. VII/2, Madrid: Espasa Calpe.

- (1999b). "La vida econòmica". Dins: Jover, J.M. (dir.). *Historia de España Menéndez Pidal*. Vol. VII/2, Madrid: Espasa Calpe.

69. BARAUT, 1978: docs. 17-18. RIU, 1995: 111.

70. RIU, 1995: 113.

FELIU, G.; SALRACH, J.M. (dirs.) (1999). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Barcelona: Fundació Noguera.

FERNÁNDEZ TRABAL, J. (1989). "Aprofitaments comunals, prats i pastures al delta del Llobregat (segles XIV-XV). Conflictes per a la utilització dels espais a la Baixa Edat Mitjana". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 10.

FONT RIUS, J.M. (1969). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Madrid-Barcelona: CSIC.

FUMAGALLI, V. (1987). *Quando il cielo s'oscura. Modi di vida nel Medioevo*. Bologna: Il Mulino.

-(1992). *L'uomo e l'ambiente nel Medioevo*. Roma-Bari: Laterza.

JUNYENT, J. (1992). *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

MARTÍ, J. (1926). *Dietari de Puigcerdà amb sa vegueria de Cerdanya i sotsvegueria de Vall de Ribes*. Ripoll: Bonet.

MARTÍ, R. (1997). *Colecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Barcelona: Fundació Noguera.

MARTÍN DUQUE, A. (1965). *Colección diplomática de Obarra, (siglos XI-XIII)*. Zaragoza

MONTANARI, M. (1979). *L'alimentazione contadina nell'alto Medioevo*. Nàpols: Liguori

ORTALLI, G. (1997). *Lupi genti culture. Uomo e ambiente nel medioevo*. Torino: Einaudi.

RIU, M. (1981). "Hipòtesi entorn als orígens del feudalisme a Catalunya". *Quaderns d'estudis medievals*, núm. 4, p. 195-196.

-(1995). "Ramaderia i arqueologia". Dins: *Actes del 3r curs d'arqueologia d'Andorra*. Andorra.

RIUS, J. (ed.) (1946). *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

SANGÉS, D. (1980). "Guissona al segle XI". *Urgèllia*, núm. 3.

UDINA, F. (1941 o 1951). *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X: estudio crítico de sus fondos*. Barcelona: CSIC.

UDINA, A. (1984). *La successió testada a la Catalunya Altomedieval*. Barcelona: Fundació Noguera.

VILAGINÉS, J. (2001). *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

WICKHAM, Ch. (1985). "Pastoralism and underdevelopment in the early middle ages". Dins: *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto Medioevo* (XXXI Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo). Spoleto, p. 401-455.